

Олександр Похил

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ СВОЇХ ПРАВ: ВІД ПЕРШИХ ЗГАДОК ДО ПЕРШИХ КОНСТИТУЦІЙ

Oleksandr Pokhyl

Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine

EVOLUTION OF THE RIGHT TO PROTECT ONE'S RIGHTS: FROM THE FIRST MENTIONS TO THE FIRST CONSTITUTIONS

The article analyzes the evolution of origin and positive strengthening of human right to protect one's rights against violations and encroachments, researches it's social and legal primary sources; proves that human right to protect oneself, to secure one's life and health, one's family, family line, state, property against encroachments arises as far back as pre-state scale of society, and first written records regarding it are contained in the Holy Books texts. It was proved that philosophers of the ancient world were arguing about the human right to protection, and attempts of its positive consolidation are occurring in the first guidelines of written law – Code of Hammurabi, Manusmriti, The Law of the Twelve Tables. It was established that conceptional philosophical-legal substantiation for the human right to protect one's rights was accomplished by the Modern Times philosophers – Hugo Grotius, John Locke, Charles-Louis Montesquieu, and it's formal positive securing had taken a place in the first bourgeois Constitutions.

Keywords: human rights, right to protect one's rights, right to self-defense, social sources of right to protect one's rights, evolution of right to protect one's rights.

Постановка проблеми. Забезпечення ефективного правового захисту прав людини від порушень та протиправних посягань є однією з найбільш актуальних проблем сучасності, яка майже не залежить від континентів і державних кордонів. Адже поширеність випадків порушень прав і свобод людини в різних країнах світу хоча істотно й корелюється з рівнем демократичності та правового характеру існуючих в них політичних режимів, проте має місце в кожній з них. Не є винятком і Україна, оскільки, як відмічають дослідники, нині реальний захист прав людини належить до найгостріших проблем української дійсності. Він виступає найважливішим завданням не тільки функціонування, а й існування української державності¹. Безперечно, захищеність людини від можливих порушень її прав має забезпечуватись комплексом правових механізмів, форм і засобів, серед яких важливе місце займає власне право кожного захищати свої права і свободи будь-яким не забороненим законом способом.

Нинішнє конституційне закріплення права людини на захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань стало результатом тривалого процесу поступового усвідомлення суспільством цінності прав кожної людини та важливості їх надійного гарантування і захисту. Його сучасне розуміння є своєрідним підсумком всього історичного розвитку людської цивілізації, оскільки право захищати свої права безперечно належить до найдавніших правових інститутів, коріння якого сягає в додержавний період розвитку людства. Відповідно, дослідження еволюції його становлення та нормативного закріплення на різних етапах суспільного розвитку дозволить більш глибоко встановити його дійсний зміст, роль і значення як в системі сучасних прав і свобод людини, так і в конституційно-правовому механізмі їх надійного гарантування, ефективної охорони і результативного захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Право кожної людини на захист своїх прав від порушень чи окремі його складові були предметом наукових розробок Т. Андрусак (Т. Andrusiak), Д. Бойчука (D. Boichuk), І. Блінової (I. Blinova), С. Головатого (S. Golovatiy), С. Горбачової

¹ Прієшкіна, О. (2017). Права людини в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Правова держава*, 26, 38.

(S. Gorbacheva), М. Мархгейм (M. Marhgeym), П. Рабіновича (P. Rabinovych), Ю. Тодика (Y. Todika), В. Усанової (V. Usanova) та ін. Однак в наукових працях цих авторів досліджено право на самозахист, різні форми та засоби захисту людиною своїх прав і свобод, а еволюція його виникнення та становлення все ще залишається поза увагою вчених.

Виклад основного матеріалу. Право, а досить часто – і обов’язок людини захищати себе особисто, своє життя і свободу, майно, свободу своєї сім’ї, роду, племені, народу від будь-яких зовнішніх посягань виникли фактично одночасно з зародженням людської цивілізації і завдячують до його позитивного нормативного закріплення. Як слушно зазначають дослідники, право на самозахист є природним, невід’ємним правом людини. Воно існувало до виникнення держави, яка пізніше взяла на себе обов’язок сприяти правомірним приписам своїх громадян¹. Більше того, витоки права на захист своїх прав можна знайти в текстах Святого писання християнського світу – в Біблії, яка навіть дозволяє вбивство злодія при захисті від нього свого майна: “коли злодій буде зловлений в підкопі, і буде побитий так, що помре, то нема провини крові на тому, хто побив”². Обґрунтовуючи природно-правову основу права кожного на захист своїх прав В. Усанова стверджує, що “обумовлена інстинктом можливість захищати себе виникає з народження людини, чи з отримання нею відповідних знань і навичок. І тоді самозахист – це процес, певний вид діяльності, без якого людини існувати просто не може. А право самостійно захищати свої права і свободи – це можливість, закріплена в позитивному праві”³. Відповідно, визначення підстав і допустимих меж захисту вільною людиною своїх прав від порушень з боку інших членів суспільства, цілком закономірно стало одним з обов’язкових положень майже всіх відомих людству перших писаних нормативних приписів – первісних законів – пам’яток писаного права, про що переконливо свідчить аналіз їх змісту. Для прикладу, в Законах Хаммурапі, царя Вавилону, які вважаються однією з перших пам’яток писаного права, законодавчо закріплено право людини захищати свою власність: «Якщо людина, у якої щось пропало, схопить пропаду річ у руках іншої людини, і той, у чиїх руках буде захоплена пропала річ, скаже: «Мені, мовляв, продав продавець, я купив, мовляв, при свідках», – а господар пропалої речі скаже: «Я, мовляв, представлю свідків, що знають мою пропаду річ», – то покупець повинен привести продавця, що продав йому річ, і свідків, при яких він купив; також і господар пропалої речі повинен привести свідків, що знають його пропаду річ. Судді мають розглянути їх справу, а свідки, при яких було здійснено покупку, і свідки, що знають пропаду річ, повинні розповісти перед богом те, що вони знають, і тоді продавець – злодій, і його треба вбити; господар пропалої речі має одержати свою пропаду річ назад» (§ 9)⁴. «Якщо реду́м або баї́рум через тягар своєї повинності кине своє поле, садок і дім і буде відсутній, і після нього інший візьме його поле, садок і дім і буде відбувати його повинність протягом трьох років, то якщо він повернеться і буде вимагати своє поле, садок і дім, не треба віддавати їх йому. Той, хто взяв їх і відбував його повинність, сам буде відбувати її. Якщо ж він буде відсутнім тільки один рік і повернеться, то треба віддати йому його поле, садок і дім, і він сам буде відбувати свою повинність» (§ 30, 31)⁵. Уважаємо, що вказані права людини захищати свою власність від протиправних посягань безперечно є одним з перших відомих сучасній історико-правовій науці прикладів нормативного закріплення конкретної форми захисту особою своїх прав.

Слід зазначити, що зачатки закріплення права на захист своїх прав можна знайти й в інших стародавніх правових пам’ятках, в державно-правовій ідеології та вченнях Стародавньої Індії, Єгипту, Стародавньої Греції. Зокрема, у найвідомішій збірці правових приписів Стародавньої Індії – в Законах Ману, що датуються приблизно II т. до н.е. також містяться норми, які можна вважати прообразом права на захист своїх прав: у віршах 349 та 350 глави VIII прямо зазначається, що той, хто вбиває захищаючи самого себе, при охороні жертвних дарів, при захисті жінок чи брахмана не вчиняє гріха; що можна не вагаючись, вбивати вбивцю, який нападає⁶.

¹ Горбачева, С.В. (2005). *Самозащита прав по российскому законодательству*: дисс.... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 16.

² Біблія. *Старий Заповіт. Глава 22. Вихід*. <<https://www.wordproject.org/bibles/uk/02/22.htm#0>>. (2019, квітень, 22).

³ Усанова, В.А. (2003). *Конституционное право человека на самозащиту в Российской Федерации*: дисс... канд. юрид. наук. Волгоград, 53.

⁴ *Цар Хаммурапі. Кодекс законів*. <<http://thales2002.narod.ru/chammuratext.html>> (2019, травень, 03).

⁵ *Цар Хаммурапі. Кодекс законів*. <<http://thales2002.narod.ru/chammuratext.html>> (2019, травень, 03).

⁶ Струве, В.В. (1953-1954). *Хрестоматія з історії стародавнього світу*: в 3-х т. Том I. Київ, 266-271.

Тобто ці Закони закріпили щонайменше чотири правомірних підстави реалізації кожною особою свого права на захист.

Еволюцію права людини захищати свої права в Стародавній Греції можна простежити шляхом аналізу праць філософів античного світу, вчення яких не лише збагатили погляди правників, але й сприяли подальшому розвитку правового регулювання цього права. Зокрема, уявлення про право на захист своїх прав знаходимо в творчості давньогрецького поета-мислителя Гомера, який зазначає, що кожному належить право із застосуванням сили захищати свою честь (тіме) від зустрічних домагань і спорів¹. Значну увагу самозахисту та захисту держави, майна, життя та здоров'я своєї родини, від протиправних посягань приділяв в своїх діалогах давньогрецький філософ Платон, зазначаючи, що якщо ти достеменно чоловік, то не станеш терпіти страждання, переносити несправедливість – це справа раба, якому краще померти, ніж жити, який терпить несправедливість і потурання тому, що не в силах захистити ні себе самого, ні того, хто йому дорогий². Зокрема він вказує за яких обставин вбивство людини не вважається протиправним: вбивство вночі злодія, який хотів пограбувати дім; вбивство при обороні від грабіжника; вбивство гвалтівника самою жертвою насильства, її чоловіком, батьком, братом чи сином; вбивство при захисті свого батька чи матір, дітей, братів, дружини³. В працях іншого давньогрецького філософа Епікура зазначалося, що договірний характер справедливості полягає в тому, що в стосунках людей один з одним, в яких би то не було місця, завжди є деякий договір про те, щоб не шкодити й не терпіти шкоди⁴, тобто – захищати себе від можливого заподіяння такої шкоди.

Положення, що фактично є формами захисту людиною своїх прав, містяться і в багатьох Законах XII Таблиць – пам'ятці писаного права стародавнього Риму. На наш погляд, до них можна віднести право будь-кого саме з метою захисту своїх прав викликати на судоворіння (на суд) іншу особу (Таблиця I); право позивача накладати колодки чи окови на боржника, якщо той добровільно не виконає судові рішення (Таблиця III); самозахист жінки від встановлення над нею влади чоловіка за фактом давності шляхом надання їй права щорічно відлучатися зі свого дому на три ночі і тим самим переривати річну давність володіння нею (Таблиця VI); захист своєї речі у прямому поєдинку з суперником в присутності претора і навіть правомірність вбивства на місці того, хто вчинив у нічний час крадіжку (Таблиця VIII); захоплення речі задля забезпечення боргу (Таблиця XII)⁵. Зазначені зачатки правового закріплення різних форм захисту своєї свободи, життя і здоров'я свого і своїх рідних, майна від протиправних посягань знайшли подальший розвиток і вдосконалення в працях інших давньоримських юристів та філософів, а також у відомих на сьогодні кодифікованих пам'ятках писаного права. Так давньоримський політичний діяч Марк Туллій Цицерон в одній зі своїх промов обґрунтовував правомірність вбивства при опорі насильству, зазначаючи, що “існує природний закон, який ми не завчили, не вичитали, не отримали в спадок, але узяли з самої природи, з неї черпнули, з неї витягнули; він не придбаний, а природжений; ми ненавчені йому, а ним пройняті: якщо нашому життю загрожують які-небудь підступи, насильство, зброя розбійників або недругів, то всякий спосіб свого захисту виправданий. Бо мовчать закони серед брязкоту зброї і не велять себе чекати, якщо тому, хто захоче чекати їх допомоги, доведеться постраждати від беззаконня раніше, ніж покарати по закону”⁶. Важливе значення в еволюції позитивного закріплення права на захист своїх прав має низка положень, що містяться в Зведеннях Юстиніана складених в 529–534 роках при візантійському імператорі Юстиніані. Зокрема в Книзі першій Дигестів зазначалося: “Ми повинні давати відсіч насильству і протиправності, бо правом встановлено, що якщо хто-небудь зробить що-небудь для захисту свого тіла, то вважається таким, що вчинив

¹ Нерсесянц, В.С. (ред.) (1985). *История политических и правовых учений: Древний мир*. Москва: Наука, 213-214.

² Платон (2006). *Сочинения в четырех томах. Т. I*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 315.

³ Платон (2007). *Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 2*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та; “Изд-во Олега Абышко”, 391.

⁴ Дынник, М.А. (ред.) (1955). *Материалисты древней Греции: Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура*. Москва: Госполитиздат, 224.

⁵ *Законы XII Таблиц*. <https://www.booksite.ru/localtxt/hre/sto/mat/iy/vse/obs/ist/gos/prahrestomatiay_vseobs_ist_gos_pra/3.htm> (2019, травень, 03).

⁶ Цицерон, М.Т. (1993). *Речи. В 2-х т. Т. II. Годы 62-43 до н. э.* Москва: Наука, 223-224.

правомірно; і оскільки природа встановила між нами якусь спорідненість, то послідовно (вважати) злочином (гріхом), якщо одна людина творить зло іншій (Флоріан)»¹. Загалом слід відмітити, що в Римському праві цього періоду містилися положення щодо захисту окремих прав у суді, а також було передбачено спеціальні позасудові форми захисту прав, суть яких зводилася до того, що особа, яка не могла захистити свої права в суді, мала можливість звернутися до консула, а потім до претора з проханням захистити її права своєю владою². Тобто в Стародавньому Римі позитивне закріплення права людини захищати свої права від протиправних порушень відбулося шляхом констатації наявності в кожного природного права захищати себе шляхом розправи (інколи допустимої) над порушником прав, яке поступово витіснялося формалізацією процедури захисту особою своїх прав шляхом звернення до уповноважених органів чи суду.

Таким чином, як свідчить викладене, наявність в кожній вільній людині права захищати свої права від порушень і протиправних посягань визнавалося багатьма відомими мислителями стародавнього світу, які в своїх творах розмірковували над актуальними для того етапу розвитку людства державно-правовими проблемами, а також в зачатковій формі закріплювалося в текстах більшості тогочасних пам'яток писаного права, що можна вважати першими спробами його нормативної регламентації. І хоча для твердження про загальне визнання наявності цього права в кожній людині на тому етапі розвитку державності навряд чи є достатні підстави, релігійна і політико-правова думка Стародавнього світу відіграла істотну роль у його подальшому осмисленні і наступному правовому закріпленні.

Набагато більш системне позитивне закріплення права людини на захист своїх прав відбулося в епоху раннього середньовіччя. При чому слід відмітити, що окремі спроби закріпити право на захист своїх прав здійснювалися і в Київській Русі. Так у договорі, укладеному між князем Ігорем та візантійським імператором в 945 р., закріплювався обов'язок царського чиновника охороняти та здійснювати захист прав купців та виправляти їх, «якщо хто від Русі або від греків вчинить неправильно»³. Руська правда (XI ст.) закріплювала право власника майна захищати свої права на загублене чи украдене шляхом звернення по встановленій процедурі до зводу. Право на рухоме майно захищалося шляхом його повернення законному власнику, а в разі неможливості повернути в натурі – через отримання грошової компенсації. Також закріплювалося право на вбивство грабіжника здійсненого безпосередньо при захисті майна від крадіжки⁴.

У державі Франків цього періоду найважливішим джерелом права були так звані варварські правди – записи звичаєвого права варварських племен, найвідомішою з яких є Салічна Правда (V-VI ст. н.е.). Значення цього документу для нашого дослідження обумовлена тим, що він містить низку норм, які регламентують порядок ініціювання людиною, права якої було порушено, процедури їх судового захисту⁵. Право людини захищати від нападу себе, свого родича по крові, та іншу особу було закріплено і в «Правді» англійського короля Альфреда Великого, прийнятій в 890 році⁶. Однак першим правовим документом, який і досі вважається складовою «неписаною» конституцією Англії, норми якого безпосередньо обмежували права монарха, захищали приватну власність, недоторканість та свободу особи від абсолютизму, заклали основи сучасної концепції захисту прав людини від порушень та протиправних посягань, стала Велика хартія вільностей (1215 р.)⁷. За її положеннями проголошувалося панування закону, закріплювалися правові гарантії особистого і майнового захисту від королівського та будь якого іншого свавілля, і що найголовніше –

¹ Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана: учебное пособие (1997). Москва: Зерцало, 158-224.

² Рудоквас, А.Д. (1999). *История Римского права*. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом "Летний сад", 163-168.

³ Гуржій, І.О. (ред.) (1959). *Хрестоматія з історії Української РСР: У 3 т. Т.1*. Київ: Рад. шк., 33-35.

⁴ Чайковський, А.С. (упорядник) (2003). *Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник*. Київ: Юрінком Інтер, 27-30, 75-84.

⁵ Корецкий, В.М. (ред.) (1961). *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы*. Москва: Госюриздат, 463.

⁶ Черниловский, З.М. (ред.) (1984). *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран*. Москва: Юр. лит., 91, 181-184, 199.

⁷ Гончаренко, В.Д., Рогожин, А.Й., Святоцький, О.Д. (1998). *Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник: у 2 т. Т.1*. Київ: Ін Юре, 369.

передбачалася можливість захищати свої права та свободи, якщо були відсутні законні підстави для їх обмеження.

Серед інших правових актів цього періоду, які також містили прогресивні ідеї щодо права людини на захист своїх прав і свобод, слід назвати французьку збірку місцевих законів “Кутюми Бовезі” (1280-1283 р. р.), де обґрунтовувалося правомірність позбавлення життя нападника при захисті себе, закріплювалися способи захисту від кріпацької залежності¹; “Саксонське зеркало” (близько 1230 р.), в якому закріплювалося право на захист своїх прав шляхом опору, в тому числі – за допомогою збройної боротьби², на захист від протиправних дій короля чи судді, право на захист від насильницьких дій інших осіб³; хорватський закон Вінодольський (1288 р.), норми якого дозволяли вбити розбійника, що завдає вночі шкоду будинку, помешкання та землі, якщо неможливо його впіймати живого, або немає засобів на нього скаржитися⁴. Безсумнівно, що ці положення стали міцним підґрунтям для подальшого теоретичного обґрунтування і наступного – вже конституційно-правового закріплення законного права кожного на захист від насильства і несправедливості.

Варто відзначити, що право на захист своїх прав від протиправних чи свавільних посягань закріплювалося і в правових документах, що в цей час діяли на території сучасної України, які на той момент входили до складу інших держав. Так, Статут Великого князівства Литовського (1588 р.), який був основним збірником права тогочасної України, містив низку норм щодо захисту окремих прав в судовому порядку, визначав процедуру, та підсудність справ; передбачав захист фактичного володіння, та відповідальність за образу⁵. Російське Соборне Уложення 1649 р., дія якого поширювалася і на українські землі, що перебували на той час під владою Росії, закріплювало судовий захист прав людини, право на захист від нападу та від дій злочинця, на захист свого будинку і себе від насильства, при цьому визначалося, що якщо при обороні когось із нападників буде вбито⁶.

Уважаємо, що зазначені приклади еволюції правової регламентації права на захист своїх прав в епоху середньовіччя на європейському континенті свідчать, що в суспільно-політичній свідомості того часу це право виступає соціальним інструментом захисту невід’ємних природних прав людини та її власності, засобом обмеження свавілля чиновників, а в окремих випадках – навіть монарха. Підсумовуючи зазначимо, що правове регулювання цього періоду стало наслідком втілення в правову практику цілої низки досить прогресивних ідей та поглядів щодо права на захист своїх прав, які істотно вплинули на його подальшу еволюційну трансформацію в наступних правових актах – вже конституційного рівня, ухвалених на новому історичному етапі державно-правового розвитку.

Історія розвитку держави і суспільства переконливо свідчить, що періодом найяскравішого розквіту різноманітних політико-правових ідей, в тому числі – правових теорій і концепцій щодо права на захист своїх прав, стала епоха Ренесансу. В цей період відбулася докорінна зміна світоглядних цінностей, зародилися концепції природних прав, соціальної свободи і обмеженого правління, під впливом яких виникає система якісно нових соціально-філософських поглядів на кожную особистість, її свободу та гідність, індивідуальність та автономність, про право кожного на щастя. Гарантіями свободи, рівності, справедливості визнається безумовне дотримання законів, які закріпили природні права людини. Саме ці ідеї лягли в основу еволюційного розвитку моделі позитивного юридичного закріплення права на захист своїх прав та свобод, його поступового розширення і вдосконалення. У зв’язку з цим слід відмітити, що істотну увагу теоретичному

¹ Корецкий, В.М. (ред.) (1961). *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы*. Москва: Госюриздат, 467-468.

² Корецкий, В.М. (ред.) (1985). *Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования*. Москва: Наука, 145-151.

³ Корецкий, В.М. (ред.) (1985). *Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования*. Москва: Наука, 145-151.

⁴ Корецкий, В.М. (ред.) (1961). *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы*. Москва: Госюриздат, 92.

⁵ Ківалов, С., Музиченко, П., Паньков, А. (ред.) (2004). *Статути Великого князівства Литовського. Т. III Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2-х кн. Кн. 1*. Одеса: Юридична література, 520-523.

⁶ Тихомиров, М.Н., Епифанов, П.П. (ред.) (1961). *Соборное уложение 1649 года*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 139, 290-291.

обґрунтуванню права людини на захист своїх прав приділили в своїх працях майже всі відомі мислителі епохи Відродження, які розробляли раціоналістичні державно-правові концепції. Проте, як і щодо змісту правових приписів загалом, так і до власне права захищати свої права від порушень і протиправних посягань найбільш комплексно підійшли Г. Гроцій, Дж. Локк та Ш.-Л. Мотеск'є.

У своїх працях Г. Гроцій писав: «за законами всіх відомих нам народів визнається невинуватим той, хто зі зброєю в руках захищає своє життя, якому загрожує небезпека нападу; це настільки явна загальна згода свідчить про те, що тут дійсно немає нічого, що суперечить природному праву»¹; «між Тим запам'ятемо, що від природи кожен є захисником свого права, для чого нам і надано руки»². А в главі I Книги другої “Про право війни і миру”, яка має назву “Про причини війни і спочатку про самозахист і захист майна”, він прямо зазначає, що більшість авторів висуває три справедливі причини війни: самозахист, повернення майна, покарання³. На його думку, право на самозахист первинно виникає з самої людської природи, а не в наслідок правопорушення чи злочину іншої особи, як джерела небезпеки⁴. Він обґрунтовує правомірність вбивства при захисті людиною свого життя від нападника і майна від злодія⁵. Важливим, на наш погляд, є висновок Г. Гроція про те, що природне право кожної людини на захист повністю поширюється і випадок публічної війни, коли виникає необхідність захищати не себе особисто, а свою країну від зовнішнього ворога⁶, однак, при цьому, оборона від того, хто сам правомірно захищається є недопустимою⁷. Загалом слід відмітити, що дослідження цього філософа мали досить істотний вплив на подальшу еволюцію права на захист своїх прав, оскільки в них не лише виокремлювалися правові підстави для його реалізації, а й визначалися її допустимі межі.

Не менш системно до аналізу права на захист своїх прав підійшов Джон Локк, який вважав природним правом кожної людини відстоювати своє життя, свободу і майно: “людина від народження має право на повну свободу і необмежене користування всіма правами і привілеями природного закону такою ж мірою, як і кожна інша людина чи будь-які інші люди в світі, і вона за природою має владу не лише охороняти свою власність, тобто своє життя, свободу і майно, овід пошкодження і нападу з боку інших людей, а й також судити і карати за порушення цього закону інших, як того заслуговує, на його переконання, цей злочин, навіть смертю, в тих випадках, коли мерзенність вчинку, на його думку, цього вимагає”⁸. На його переконання, якщо закон, який було створено для збереження життя, при застосуванні сили не може його врятувати, то це дозволяє людині вжитися до самозахисту і до права війни і вбити нападника, в якості засобу врятування себе в тому випадку, коли зло може бути непоправним, оскільки нападник не дає ні часу на звернення до судді, ні часу на винесення законного рішення⁹. Цікавими, на наш погляд, є висновки філософа про колективний захист своїх прав: оскільки той, на чиему боці право, зазвичай володіє лише своєю власною силою, її є недостатньо для захисту себе від образ і для покарання злочинців. Тому для уникнення цих незручностей, котрі приводять до розладу людської власності в природному стані, люди об'єднуються в суспільство, щоб мати його об'єднану силу для збереження і захисту своєї власності¹⁰. Адже, якщо хтось, незалежно від становища, яке він займає, протиставляє себе громадянському суспільству і може завдати шкоди іншим людям, вони намагаються як найшвидше

¹ Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга первая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1.pdf>>. (2018, травень, 05).

² Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга первая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1.pdf>>. (2018, травень, 05).

³ Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга вторая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn2.pdf>>. (2018, травень, 05).

⁴ Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга вторая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn2.pdf>>. (2018, травень, 05).

⁵ Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга вторая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn2.pdf>>. (2018, травень, 05).

⁶ Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга вторая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn2.pdf>>. (2018, травень, 05).

⁷ Гроцій, Г. О праве войны и мира. *Книга вторая*. <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn2.pdf>>. (2018, травень, 05).

⁸ Локк, Дж. (1988). Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 310.

⁹ Локк, Дж. (1988). Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 272-273.

¹⁰ Локк, Дж. (1988). Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 342.

здобути ту безпеку і захист в громадянському суспільстві, для яких воно було початково засноване і заради яких вони до нього вступили¹.

Особливої уваги заслуговує вироблена Дж. Локком концепція щодо природного права народу на опір деспотичній владі: “абсолютна деспотична влада, чи управління без встановлених законів, не може жодною мірою відповідати цілям суспільства і уряду, для яких люди відмовилися від свободи природного стану і пов’язали себе відповідними указами лише щоб зберегти своє життя, свободу і майно, і щоб за допомогою встановлених законоположень про право і власність забезпечити свій мир і спокій. Не можна уявити, щоб вони мали намір, навіть якщо б вони і були в змозі вчинити так, передати будь-якій особі чи кільком особам абсолютну деспотичну владу над своїми особистостями і гідністю і вкласти владу до рук посадової особи для того, щоб та необмежено творила свавілля щодо них. Адже це означило б поставити себе в ще більш гірше становище, аніж природний стан, коли вони мали свободу захищати свої права від посягань інших і так само мали силу, щоб відстояти їх, зазнавши нападу однієї людини чи одразу багатьох”². Право народу, на його переконання, однаково порушено і його свободу втрачено незалежно від того, чи зроблять його рабом певні особи його власної національності чи іноземної нації, саме в цьому полягає шкода, і лише проти цього народ має право захищатися. У всіх країнах можна знайти приклади, які свідчать, що образи завдає не зміна національності осіб, що перебувають при владі, а зміна правління³. Таким чином, погляди Дж. Локка істотно вплинули як на теоретичне обґрунтування, так і на подальше позитивне закріплення природного права кожної людини захищати себе і свої права від будь-яких протиправних порушень з боку інших суб’єктів. А його концепція щодо колективного права усіх членів певного суспільства на захист від деспотичної влади заклала підвалини конституційного закріплення теорії обмеженого правління і права народу на опір свавільній владі.

Істотний внесок в розробку теоретичних засад права людини на захист своїх прав зробив один з найвідоміших мислителів епохи Ренесансу Ш. Л. Монтеск’є, який в своїх працях, як і Дж. Локк, обґрунтовував його природний характер: “для кого є неочевидним, що вимога природного самозахисту є вищою всіх приписів!”⁴. “У випадку природної самооборони я маю право вбити, тому що моє життя належить мені, так само, як життя того, хто нападає на мене, належить йому; і держава вправі вести війну, тому що її самозахист такий самий, як будь-який самозахист”⁵, зазначав філософ. Цікавими, видаються, і його роздуми про свободу, як передумову права на захист: “У вільній країні дуже часто буває байдуже, добре, чи погано розмірковують люди. Важливо лише, щоб вони розмірковували так, як це породжує свободу, яка забезпечує захист від поганих наслідків цих міркувань”⁶. Проте для нашого дослідження особливо важливим є висновок Ш. Л. Монтеск’є про правове закріплення права на захист своїх прав: “Але в помірних державах голова найменшого з громадян має певну цінність; тут громадянина позбавляють майна і честі лише після довгого і уважного розслідування; тут в нього забирають життя лише тоді, коли сама вітчизна виступає проти нього: але виступаючи проти нього, вона надає йому всі можливі засоби захищати себе”⁷, оскільки, на наш погляд, тут вже йде мова безпосередньо про законодавче закріплення права людини захищати себе будь-якими не забороненими законом засобами.

Уважаємо, що з огляду на мету і спрямованість нашого дослідження, не можна обійти увагою питання закріплення права на захист своїх прав в першій спробі запровадження конституційного регулювання на українських землях – в Договорах і постановах прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін, більш відомих широкому загалу як Конституція Пилипа Орлика. І хоча аналіз тексту цього історико-правового документу свідчить, що пряме закріплення права на захист своїх прав в ньому відсутнє, до норм, які опосередковано можна

¹ Локк, Дж. (1988). Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 315-316.

² Локк, Дж. (1988). Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 342-343.

³ Локк, Дж. (1988). Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 403.

⁴ Монтескье, Ш.Л. (1999). *О духе законов*. Москва: Мысль, 413.

⁵ Монтескье, Ш.Л. (1999). *О духе законов*. Москва: Мысль, 122-123.

⁶ Монтескье, Ш.Л. (1999). *О духе законов*. Москва: Мысль, 280.

⁷ Монтескье, Ш.Л. (1999). *О духе законов*. Москва: Мысль, 73.

розцінювати як форму його реалізації, слід віднести положення преамбули про те, що Військо Запорізьке постійно змушене було “кров’ю і відвагою боронити цілісність своїх прав”, а також встановлену заборону на захист як козаків, так і купців, які не хочуть допомагати людям бідним виконувати спільні повинності громадські¹. На наш погляд, ці положення були досить прогресивними для того періоду державно-правового розвитку України, ґрунтувалися на найсучасніших на той час філософських та політико-правових концепціях і теоріях.

Загалом варто зазначити, що висновки філософів і мислителів пізнього середньовіччя відіграли надзвичайно важливу роль в становленні подальшої правової регламентації прав і свобод людини в цілому, і права кожного на захист своїх прав від протиправних порушень і посягань зокрема, на перші спроби його закріплення на конституційному рівні. Їх заслуга полягає, насамперед, в обґрунтуванні теорії природних невід’ємних прав людини, до яких належить і право кожного захищати себе, свої права і свободи від протиправних обмежень і посягань. І хоча, як свідчить аналіз текстів перших буржуазно-демократичних конституцій, прямо це право не закріплено ні Конституцією США 1787 р., ні Конституціями Франції 1791, 1793 та 1795 рр., ні Конституцією Польщі 1791 р., всі вони закріпили низку природних прав і свобод, що належать кожній людині за самим фактом народження, а отже – опосередковано констатували наявність в неї права вживати всіх необхідних заходів для відновлення природного стану речей в разі їх порушення.

Як відомо, ухваленню Конституції США передувало прийняття Декларація незалежності 1776 р., яка закріпила низку засадничих ідей щодо природних прав людини, до яких віднесено “самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя”². Окремо слід відзначити надзвичайно важливий вплив Декларації на еволюцію правової регламентації права на захист своїх прав, оскільки вона закріпила, “що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя”, “коли довга низка правопорушень і зловживань владою, незмінно спрямована на досягнення тієї мети, виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, тоді народ має право та обов’язок повалити такий уряд”³. Тобто цей документ фактично закріпив право людини на колективну й індивідуальну безпеку, причому це забезпечується не лише державними інституціями, але й власне природним правом на активні дії, на прямий опір, в чому, на наш погляд, і простежується еволюція права на захист своїх прав.

Окремо слід наголосити, що декілька з перших десяти поправок до Конституції США, відомих як Біль про права, стосуються саме різних форм і засобів захисту прав і свобод людини⁴. На наш погляд, свобода слова, зборів і петицій, які закріпила I поправка, можуть використовуватися і як форми захисту особою інших своїх прав. Також не викликає сумнівів спрямованість II поправки, яка закріпила право народу на зброю, оскільки головною метою вільного володіння нею є забезпечення індивідуального і колективного самозахисту. Право на недоторканність особи, житла, документів і майна, закріплене IV поправкою, також опосередковано є засобом захисту своїх прав. Поправки V та VI закріпили право на захист від кримінального переслідування, в ому числі – за допомогою адвоката, що безперечно є формами захисту людиною своїх прав, а поправка IX – невичерпність конституційних прав особи. У сукупності ці положення Конституції США безсумнівно слід віднести саме до форм захисту людиною своїх прав від порушень і протиправних посягань, що повністю підтверджується і американською конституційно-правовою практикою в цій сфері. Адже загальновідомим є факт, що Конституція США стала першим в світі актом найвищого правового

¹ Конституція Пилипа Орлика 1710 р. <<http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>> (2019, травень, 02).

² Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776) (4 липня 1776 р.). <[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php)> (2019, травень, 04).

³ Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776) (4 липня 1776 р.). <[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php)> (2019, травень, 04).

⁴ Жидков, О.А. (1993). *Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство*. Москва: Прогресс, Универс, 40-42.

гатурку, метою якого був максимальний захист людину від свавілля публічної влади, встановлення дієвих перепон на шляху до деспотичного правління.

Досить цікавою є еволюція регламентації права людини на захист своїх прав в Конституціях Франції 1791 – 1795 рр. Так, Конституція 1791 р.¹ закріплювала лише загальні положення щодо свободи людини, як можливості робити все, що не завдає шкоди іншій особі, а межею здійснення природних прав визнавала такі ж права іншої особи; дозволяла все, що не заборонено законом та закріплювала низку громадянських прав, що безперечно можна вважати опосередкованим визнанням наявності в кожній особі і природного права захищати свої права від порушень будь-яким не забороненим законом способом. На відміну від цього, Конституція 1793 р.², невід’ємною складовою частиною якої є Декларація прав людини і громадянина, закріпила набагато прогресивніші норми щодо права кожної людини на захист свої прав: “будь-який акт, спрямований проти особи, якщо він не передбачений законом, або здійснений з порушення встановлених законом форм, є актом свавільним і тиранічним; будь-яка особа, проти якої такий акт бажали б здійснити насильницьким чином, має право чинити опір силою” (ст.11); “опір гнобленню є наслідком, що впливає з інших прав людини” (ст. 33); “коли уряд порушує прав народу, повстання для народу і для кожної його частини є його найсвятіше право і найневідкладніший обов’язок” (ст. 35). І хоча ця Конституція так і не була введена в дію, її положення щодо права кожної людини на захист були набагато прогресивнішими порівняно з Конституцією 1791 року, і тим більше – в порівнянні з Конституцією Франції 1795 р.³, зміст якої свідчить про суттєвий регрес в конституюванні права людини на захист своїх прав від протиправних посягань, оскільки норм, щодо захисту людиною своїх прав в ній вже не було. А до норм, які опосередковано забезпечують право людини на захист своїх прав, на наш погляд, можна віднести лише положення щодо свободи, як можливості діяти не на шкоду іншій особі (ст. 2 розділу “Права”) та положення, відповідно до якого закон не захищає того, хто його порушує (ст. 7 розділу “Права”). Таким чином можна зробити висновок, що найбільш системно право людини на захист своїх прав отримало позитивне закріплення саме в нормах Конституції Франції 1793 року, багато з яких стали основою його сучасної конституційно-правової регламентації цього права.

Польська Конституція від 3 травня 1791 р.⁴ також становить істотний інтерес для нашого дослідження, оскільки, як слушно відмічають дослідники, Польща ввійшла у світову історію як перша на Європейському континенті країна, у якій було ухвалено писану конституцію. Вона мала мобілізувати весь народ на захист цілісності території та суверенітету країни, яку в 1789 р. розірвали на три частини Росія, Австрія та Пруссія⁵. Відповідно, важливі положення щодо права на захист, які містяться в її розділі “Народні збройні сили”, закріпили вихідні ідеї щодо цього права: “Народ має забезпечити собі захист від нападів і для охорони своєї єдності. Тому всі громадяни є захисниками народної єдності і свобод”. Уважаємо, що ця конституційна норма безсумнівно заклала підвалини для подальшого загального усвідомлення природного права кожної людини на захист своїх прав, а тому Конституцію Польщі 1791 року безперечно слід віднести до однієї з визначних віх еволюції становлення цього права.

Висновок. Таким чином, право кожної людини захищати себе, свою родину, інших осіб від зовнішньої небезпеки та різноманітних неправомірних посягань, яке виникло фактично одночасно із зародженням людської цивілізації, пройшло тривалий шлях загального усвідомлення, спочатку – філософського, а згодом – і правового обґрунтування та наступного позитивного правового закріплення в перших конституційних актах, прийнятих в епоху буржуазно-демократичних революцій XVIII століття. Нормативне закріплення права людини на захист своїх прав істотним чином обумовило подальшу розробку доктрини конституційних гарантій прав і свобод людини, як засобу забезпечення їх практичної реалізації.

¹ Адо, А.В. (ред.) (1990). Документи истории Великой французской революции. Т.1. Москва: Издательство Московского университета, 112-141.

² Адо, А.В. (ред.) (1990). Документи истории Великой французской революции. Т.1. Москва: Издательство Московского университета, 216-227.

³ Адо, А.В. (ред.) (1990). Документи истории Великой французской революции. Т.1. Москва: Издательство Московского университета, 314-349.

⁴ Конституция Польши 1791. <<https://worldconstitutions.ru/?p=367>>. (2019, квітень, 12).

⁵ Зінченко, О.В. (2016). Порівняльний аналіз Конституцій Польщі та Франції 1791 р. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Філософія, 1 (28), 164.

References:

1. Priieshkina, O. (2017). Prava liudyny v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku [Human rights in Ukraine: problems and prospects of development], *Pravova derzhava* [Constitutional State], no. 26, 33-40. [in Ukrainian].
2. Gorbacheva, S.V. (2005). *Samozashhita prav po rossijskomu zakonodatel'stvu*: Diss.... kand. jurid. nauk [Self-defense of rights under Russian law: thesis for a Candidate Degree in Law Sciences]. Nizhny Novgorod. [in Russian].
3. *Bibliia. Staryi Zapovit. Hlava 22. Vykhid* [BIBLE Old Zapovit. Chapter 22. Vihid]. <<https://www.wordproject.org/bibles/uk/02/22.htm#0>> [in Ukrainian].
4. Usanova, V.A. (2003). *Konstitucionnoe pravo cheloveka na samozashhitu v Rossijskoj Federacii*: Dis... kand. jurid. nauk [Constitutional human right to self-defense in the Russian Federation: thesis for a Candidate Degree in Law Sciences]. Volgograd. [in Russian].
5. *Tsar Khammurapi. Kodeks zakoniv* [King Hammurabi. Pandect]. <<http://thales2002.narod.ru/chammuratext.html>> (2019, May, 03) [in Ukrainian].
6. Struve, V.V. (1953-1954). *Khrestomatiia z istorii starodavnoho svitu: v 3-kh t. Tom I*. [Book on the history of the ancient world: in three volumes. Vol. 1.]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nersesjanc, V.S. (red.) (1985). *Istorija politicheskikh i pravovykh uchenij: Drevnij mir* [History of political and legal studies: Ancient World]. Moscow: The science. [in Russian].
8. Platon (2006). *Sochinenija v chetyreh tomah. T. I*. [Works in four volumes. Vol. 1.]. Saint-Peterburgh: Publishing house of S.-Petersburg university; Publisher Oleg Abyshko, [in Russian].
9. Platon (2007). *Sochinenija v chetyreh tomah. T. 3. Ch. 2*. [Works in four volumes. V. 3. P. 2]. Saint-Peterburgh: Publishing house of S.-Petersburg university; Publisher Oleg Abyshko, [in Russian].
10. Dynnik, M.A. (red.) (1955). *Materialisty drevnej Grecii: Sobranie tekstov Geraklita, Demokrita i Jepikura* [The materialists of ancient Greece: A collection of texts by Heraclitus, Democritus and Epicurus]. Moscow: Gospolitizdat. [in Russian].
11. *Zakony XII Tablic* [Laws XII Tables]. <https://www.booksite.ru/localtxt/hre/sto/mat/iay/vse/obs/ist/gos/prahrestomatiay_vseobs_ist_gos_pra/3.htm> (2019, May, 03). [in Russian].
12. Ciceron, M.T. (1993). *Rechi. V 2-h t. T. II. Gody 62-43 do n. je*. [Speech In 2 volumes of V. II. Years 62-43 before the new era.]. Moscow: Nauka. [in Russian].
13. *Pamjatniki rimskogo prava.: Zakony XII tablic. Institucii Gaja. Digesty Justiniana: uchebnoe posobie* [Monuments of Roman law.: Laws XII tables. Institutions Guy. Digesta Justinian. Tutorial] (1997). Moscow: Mirror. [in Russian].
14. Rudokvas, A.D. (1999). *Istorija Rimskogo prava* [The history of Roman law]. Saint-Peterburgh: Summer Garden Publishing and Trading House. [in Russian].
15. Hurzhii, I.O. (red.) (1959). *Khrestomatiia z istorii Ukrainskoi RSR: U 3 t. T.1*. [Textbook on the history of the Ukrainian SSR: In 3 volumes. V.1.]. Kyiv: Soviet school. [in Ukrainian].
16. Chaikovskiy, A.S. (uporiadnyk) (2003). *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: Navch. posib.* [Textbook on the History of the State and Law of Ukraine: Teach. manual]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
17. Koreckij, V.M. (red.) (1961). *Hrestomatija pamjatnikov feodal'nogo gosudarstva i prava stran Evropy* [Readings monuments of the feudal state and the law of European countries]. Moscow: Gosurizdat. [in Russian].
18. Chernilovskij, Z.M. (red.) (1984). *Hrestomatija po istorii gosudarstva i prava zarubezhnykh stran* [Readings on the history of the state and the rights of foreign countries]. Moscow: Jur. lit. [in Russian].
19. Honcharenko, V.D., Rohozhyn, A.Y., Sviatotskyi, O.D. (1998). *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava zarubizhnykh krain: Navchalnyi posibnyk: u 2 t. T. 1*. [Readers from the history of power and the rights of foreign countries: Navchalny ambassador: 2 volumes. Vol. 1.]. Kyiv: In jure. [in Ukrainian].
20. Koreckij, V.M. (red.) (1985). *Saksonskoe zercalo: Pamjatnik, komentarii, issledovaniia* [Saxon Mirror: Monument, Comments, Studies]. Moscow: Nauka. [in Russian].
21. Kivalov, S., Muzychenko, P., Pankov, A. (red.) (2004). *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. T. III Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku: u 2-kh kn. Kn. 1*. [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. V. III Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588: in 2 books. B. 1]. Odesa. [in Ukrainian].
22. Tihomirov, M.N., Epifanov, P.P. (red.) (1961). *Sobornoe ulozhenie 1649 goda* [Cathedral code of 1649]. Moscow: Mosk. university student. [in Russian].
23. Grocij, G. O prave vojny i mira. *Kniga pervaja* [On the right of war and peace. Book One] <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1.pdf>> (2018, May, 05) [in Russian].
24. Grocij, G. O prave vojny i mira. *Kniga pervaja vtoraja* [On the right of war and peace. Book the second], <<http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn2.pdf>> (2018, May, 05), [in Russian].
25. Lokk, Dzh. (1988). *Dva traktata o pravlenii. Sochinenija: v 3 t. T.3*. [Two treatises on the board. Works: in 3 volumes V.3.]. Moscow. [in Russian].
26. Montesk'e, Sh.L. (1999). *O duhe zakonov* [On the spirit of the laws]. Moscow: Thought. [in Russian].
27. *Konstytutsiia Pylypa Orlyka 1710* [The Constitution of Pylyp Orlyk 1710]. <<http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>> (2019, May, 02). [in Ukrainian].

28. *Deklaracija nezalezhnosti Spoluchenih Shtativ Ameriki (Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776) (4 lipnja 1776 r.)* [Declaration of Independence of the United States of America (July 4, 1776)]. <[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php)> (2019, May, 04). [in Ukrainian].
29. Zhidkov, O.A. (1993). *Soedinennye Shtaty Ameriki: Konstitucija i zakonodatel'stvo* [United States of America: Constitution and Legislation]. Moscow: Progress, Univers. [in Russian].
30. Ado, A.V. (red.) (1990). *Dokumenty istorii Velikoj francuz skoj revoljucii. T. 1.* [Documents of the history of the Great French Revolution V.1]. Moscow: Moscow University Press. [in Russian].
31. *Konstitucija Pol'shi 1791* [Constitution of Poland 1791]. <<https://worldconstitutions.ru/?p=367>> (2019, April, 12). [in Russian].
32. Zinchenko, O.V. (2016). *Porivnialnyi analiz Konstytutsii Polshchi ta Frantsii 1791 r.* [Comparative analysis of the constitutions of Poland and France in 1791]. *The bulletin of Yaroslav Mudryi nlu. series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, no. 1 (28)*, 163-172. [in Ukrainian].